

ІСТОРІЯ ОХОРОНИ ПРИРОДИ

ПЕРШИЙ ГЕОБОТАНІК КАНІВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Л.О. Чорна, В.Л. Шевчик

Канівський природний заповідник

THE FIRST GEOBOTANIST OF KANIV NATURE RESERVE. Chorna L.O., Shevchyk V.L. *Nature Reserves in Ukraine. 2012. 18 (1-2): 120-122.* - The short biography and information of scientific work of G.G. Chornogolovko was described. He was the first geobotanists of Kaniv Nature Reserve and works in 1931-1933 in it.

Keywords: G.G. Chornogolovko, geobotanics, Kaniv Nature Reserve.

ПЕРШИЙ ГЕОБОТАНІК КАНІВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА. Чорна Л.О., Шевчик В.Л. - *Заповідна справа в Україні. 2012. 18 (1-2). 120-122.* - Подано коротку біографію та дані про наукову діяльність Г.Г. Черноголовка - першого геоботаніка Канівського заповідника, який працював у 1931- на початку 1933 рр.

Ключові слова: Г.Г. Черноголовко, геоботанічні дослідження, Канівський природний заповідник.

ПЕРВЫЙ ГЕОБОТАНИК КАНЕВСКОГО ЗАПОВЕДНИКА. Черная Л.А., Шевчик В.Л. *Заповідна справа в Україні. 2012. 18(1-2): 120-122.* Подается краткая биография и данные о научной деятельности Г.Г. Черноголовко - первого геоботаника Каневского заповедника, который работал в 1931- начале 1932 гг.

Ключевые слова: Г.Г. Черноголовко, геоботанические исследования, Каневский природный заповедник.

Нині ім'я Григорія Григоровича Черноголовка відоме лише вузькому колу науковців. Зокрема, воно зустрічається в назвах рослин, вперше ним визначених. Згадується Г.Г. Черноголовко і як дослідник археологічних пам'яток, організатор краєзнавчої та музейної справи на Чернігівщині (Дмитренко, 2009). Свій внесок здійснив він також у становлення заповідної справи в Україні. Архівні документи свідчать, що геоботанік Г.Г. Черноголовко був першим штатним науковим співробітником, який працював безпосередньо на території Державного лісостепового заповідника ім. Т.Г. Шевченка (нинішнього Канівського природного).

Донедавна про нього не було майже ніяких відомостей. Їх вдалося розшукати у фонді Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) наукового архіву Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). Це пояснюється тим, що у 1920-х рр. охорона пам'яток культури і природи здійснювалася комплексно і регламентувалася Постановою ВЦВК та РНК УСРР від 16 червня 1926 р. "Про пам'ятники культури і природи". Такий взаємозв'язок природоохоронної та історико-культурної діяльності відобразився і на життєвому шляху Г.Г. Черноголовка.

Із його "Автобіографії", поданої у квітні 1929 р. до ВУАКу, відомо, що він народився у Петербурзі (7 лютого н. ст. 1903 р.), однак жив і працював в Україні. Його батько – учитель середніх шкіл. Г.Г. Черноголовко середню освіту отримав у Ларинській гімназії в Петербурзі та в м. Острі на Чернігівщині на Остерських 3-х річних Педагогічних курсах, які закінчив 1923 р. Не відбавляючи педагогічного стажу, поступив на фізико-математичний факультет Московського державного університету, де прослухав курс по біологічному відділу, цикл ботаніки. Водночас працював. Тема дипломної роботи – "Обрісник Південно-Західної Чернігівщини" (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 302, арк. 47).

Важливе значення для нього мало знайомство із відомим істориком і археологом А.Г. Розановим – фунда-

тором і першим директором Остерського музею. У 1920 – 1922 рр. Г.Г. Черноголовко, працюючи в музеї, супроводжував історика під час обстеження церков м. Остра та сіл Чернігівщини з метою вивчення старовинного церковного мистецтва. Брав участь в археологічних розкопках. Пізніше мав і самостійні знахідки пам'яток неолітичної доби, які поповнили колекцію Остерського музею.

Початок 1920-х рр. – період організаційного становлення охорони пам'яток культури та природи. У цій діяльності активну участь брав і Г.Г. Черноголовко, будучи у 1922–1923 рр. секретарем Остерського повітового комітету охорони пам'ятників старовини, мистецтва та природи (при Укрнаросвіті). Влітку 1924 р., як член ініціативної групи, займався створенням Остерського товариства краєзнавців. У 1927–1929 рр. завідував Остерським музеєм.

Водночас не залишав природничих досліджень. З 1922 р. вивчав флору Остерського краю, а з 1924 – і рослинне вкриття, щороку розширюючи територію досліджень. Найбільші роботи присвятив рослинності кутів Дніпра (1927–1928) та рослинності (особливо обрісникам) лісів Задесення (1925–1928).

З 1927 р. – як сезонний співробітник працював на Козаровицькій луговій досвідно-меліоративній станції. Підготував до друку працю: "Стационарні спостереження на лугах Козаровицької заплави Дніпра (спроба вивчення динаміки рослинності) 1927 та 1928 рр.". В 1928 р. досліджував луки та болота вздовж течії р. Остер за дорученням Ніжинського Господарсоюзу.

Про подальшу діяльність молодого науковця маємо розрізнені дані, зокрема, із фонду Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Інституту рукописів НБУ ім. Вернадського. Напевно, Г.Г. Черноголовко переїздить до Києва, оскільки у 1931 р. він був представником Меліотресту на нараді з організації Комплексної експедиції до Лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка, що відбулася в приміщенні Зоомузею ВУАН (ІР НБУВ, ф. X, № 955,

арк. 1). Така експедиція, яка охопила не лише територію заповідника, але й частину Канівського району і складалася із бригад різних фахівців, працювала влітку 1931 р. під керівництвом М.В. Шарлеманя.

“План комплексних дослідів ВУАН на території Лісостепоного заповідника ім. Шевченка та його ближчих районів на 1931 р.” передбачав: “Уложити точний і докладний з природничого боку профіль території: Канів – заповідник імені Шевченка – Дніпро – Прохорівка і далі до Грем’язова (нині – Гельмязів, авт.), подавши докладні дані з геології, ґрунтознавства, флори й фауни (копальної і сучасної) та палеоантропології”.

Після закінчення роботи експедиції Г. Чернооголовко залишається працювати у заповіднику.

Матеріали Канівської експедиції планувалися до видання окремою збіркою. Про це, зокрема, повідомляв періодичний орган ВУАН – газета “За Радянську академію”. До друку готувалися статті: М. Шарлеманя – загальна характеристика праці експедиції та “До орнітології Канівщини”; О. Каптаренка “Геоморфологія Канівщини за профілем м. Ржавець-Гладківщина”; П. Осауленка “До вивчення лісової фауни м’якунів Канівщини”; Г. Чернооголовка “Характеристика ґрунтового вкриття за профілем м. Ржавець-Гладківщина”; С. Байцара та З. Шульги “До питання про запас робочої сили в Канівському районі” та ін. (Хроніка ВУАН, 1932).

На прилюдному засіданні Комісії Комплексних експедицій ВУАН, що відбулося 12 травня 1932 р. в конференц-залі ВУАН звітувалися керівники різних бригад Канівської експедиції. Г.Г. Чернооголовко доповідав про геоботанічні та ґрунтознавчі дослідження (ІР НБУВ, ф. X, № 878, арк. 1).

Звіт Г.Г. Чернооголовка про вивчення рослинного покриву Державного лісостепоного заповідника за 1931 р. відповідним чином структурований. У вступі розставлені акценти щодо основного завдання проведеного дослідження: збору первинних матеріалів для характеристики флори та рослинності заповідника і його околиць та характеристики закономірностей розподілу рослинного вкриття на профілі від села Малий Ржавець до села Гладківщина. У зв’язку із пізнім початком обстежень (з кінця червня), зібраний гербарій (більше 3 тис. гербарних аркушів та понад 2 тис. пакунків) добре репрезентував лише літню та осінню складову флори – 550 видів судинних рослин та близько 150 видів мохів і лишайників.

Характеристику флори території заповідника та окремих його частин Г.Г. Чернооголовко здійснив на засадах ботаніко-географічного аналізу, з виділенням груп реліктових видів та поданням свого розуміння їх історико-генетичної сутності.

Характеристика рослинності розпочинається із найстарішої (IV дислокованої) тераси. На фоні аналізу ґрунтово-кліматичних та геологічних умов регіону приводиться оцінка співвідношення основних типів лісу (за Погребняком) та їх характеристика.

Науковець відмічав значимий вплив на лісову рослинність безконтрольного господарювання (1923–1930 рр.), що призвело до нищення окремих типів лісу, про які на час обстежень доводилось судити лише із залишків трав’янистої рослинності та головним чином молодих

лісостанів на місці зведених лісів. Вказував на фрагментарний характер поширення болотної рослинності та вологих і мокрих типів лісу, пов’язаних з відповідними виходами на поверхню підземних вод, що місцевим населенням іменуються “топилами”.

Для знижених лесових терас (однолесова та дволесова) відмічена повна відсутність корінної рослинності (“природних цілин або лісів”), бо вся їх поверхня розорана. Окремі види природної флори знайшли собі пристанища лише на перелогах та кладовищах.

Наступною характеризується рослинність борової тераси. В її межах виділено такі типи лісів як сухі бори, сухі, свіжі, вогкі субори, вільшняки та болота. Відмічено сильну трансформованість рослинності борової тераси господарськими впливами та виникнення на місці лісів вторинних піщаних степів, а також боліт на місцях зведених вільшняків.

Первинним типом рослинного вкриття заплави автор вважав заплавні ліси. Та все ж при характеристиці рослинності Дніпровської заплави в районі заповідника особлива увага приділена лукам, різноманіттю типів та їх продуктивності. Відмічено особливості їх динаміки та закономірності розподілу окремих формацій в залежності від гіпсометричного рівня поверхні, інтенсивності повені та характеру відкладеного алювію. Особливістю масивів заплави прилеглих до правого берега визначаються великі ділянки сформовані конусами виносу ярів, зайняті чагарниковою та злаково-бобовою лучною рослинністю. На основі аналізу комплексу факторів, що визначали стан лучної рослинності обстеженого району, автор вдається до розробки рекомендацій щодо покращення стану лучної рослинності. Зокрема обстоюється необхідність: “закріпити яри узбережжя”, “закріпити рухомі піски району с. Прохорівка”, “системи робіт... для закріплення прирічкової смуги заплави...”.

У різних розділах звіту, окрім власне характеристики рослинного покриву, зроблені важливі методологічні узагальнення та умовиводи, що демонструють достатньо високий фаховий рівень автора. На жаль, результат роботи Г.Г. Чернооголовка – перший геоботанічний опис заповідника – так і не був опублікований, і відомий сучасним науковцям лише в рукописі. Єдиним його суттєвим недоліком є відсутність вписаних назв рослин. У разі відшукування повністю оформленого варіанту рукопису звіту він міг би стати досить важливим науковим документом щодо оцінки зміни стану рослинного вкриття цієї території впродовж майже сторічного періоду.

Відомий ще один цікавий документ, підписаний Г.Г. Чернооголовком та тодішнім директором Г.Б. Спокойним. Це – план роботи заповідника на 1932 р. (ЦДАВО України, ф. 1055, оп. 1, спр. 705, арк. 8–11). Зважаючи на те, що директор був юристом за фахом, основне авторство, без сумніву, належить науковцю. План відображає комплексний підхід Г.Г. Чернооголовка до наукової та природоохоронної роботи заповідника. Так, розділ “Наукова робота” включав: фенологічні спостереження, вивчення динамічних сезонних змін в рослинному вкритті заповідного лісу (в зв’язку з рельєфом, ґрунтом, типом та віком насадження), геоботанічні обстеження околиць заповідника, складання схематичної геоботані-

чної мапи заповідного лісу М: 1 : 5000; агрономічну інвентаризацію ґрунтового покриття заповідника. Планувалися спостереження за птахами, їх кільцювання. План відбивав і вимоги керівництва держави сприяти “соціалістичному будівництву”. Так, метеорологічні і мікрокліматичні спостереження та дощомірна сітка мали бути базою для лісомеліоративних та екологічних робіт. У флористичному списку рослинності заповідника та його околиць необхідно було зазначити всі властивості рослин, “гідних для практичного використання”. Ставилося завдання вивчати “лікарські, і етерові та кавчукоподайні рослини Канівщини”, динаміку ентомофауни лісу, поля та саду “в зв’язку з походом комах шкідників на культурні вгіддя”, з’ясування економічного значення деяких груп птахів, вивчення утворення та розвитку ярів та ерозійної діяльності в умовах Канівських гір (дислокацій) (Чорна, 2005).

Оскільки науковий відділ не був укомплектований, до значної частини спостережень залучалися представники діючих наукових інститутів: вивчення мікофлори заповідника та грибних захворювань лісу – Лісоінститут, дослідження динаміки підземних вод в умовах Канівських дислокацій – Науково-дослідний інститут гідрогеології.

У розділі “Охорона природи” планувалося закріплення лісонасадженьми країв ярів Сухого потоку, Меланчиного та їх одвершків; поновлення популяції дикої кози.

Масова культосвітня робота передбачала створення музею із відділами: геологія, ґрунтознавство, ботаніка та геоботаніка, зоологія, лісівництво та лісомеліорація. Малося на меті створення товариства краєзнавства та його гуртків у Каневі та селах району, в першу чергу в семирічках, підготовка краєзнавців – інструкторів з влаштуванням періодичних конференцій, організація бесід, лекцій, як у заповіднику, так і по селах на тему охорони природи, висвітлення значення та ролі заповідання у галузі дослідження продукційних сил країни.

Без сумніву, Г.Г. Чернооголовко враховував рекомендації вчених, яких Г.Б. Спокойний залучав до написання перспективного плану ще у 1930 р. (акад. В.В. Різниченка – з геології, акад. Б.І. Срезневського – метеорології, проф. М.М. Годліна – ґрунтознавства, проф. Ю.Д. Клеопова – ботаніки квіткових рослин, проф. А.М. Окснера – ботаніки спорових рослин, проф. М.В. Шарлеманя – зоології, орнітології та охорони пам’ятників природи та ін.). Звичайно, доводилося враховувати реалії часу.

Результати організаційної та наукової діяльності Г.Г. Чернооголовка незабаром були належно оцінені. В липні 1932 р. Державний лісостеповий заповідник ім. Т.Г. Шевченка обстежила комісія на чолі із проф. В.В. Станчинським. На той час у заповіднику працювало лише двоє “фахівців” (наукових співробітників): ботанік Г.Г. Чернооголовко та ентомолог Ю.П. Скрипчинський, яких перевіряючий охарактеризував як спеціалістів “хорошої кваліфікації”, що “цілком задовольняють своєму призначінню, з’являються цілком самостійними вченими спеціалістами” (ЦДАВО України, ф. 1055, оп. 1, спр. 705, арк. 5–7).

В “Акті” комісії відзначено як позитивне досягнення заповідника – ґрунтове ботанічне обстеження району заповідника, зроблене Г.Г. Чернооголовком, опис профілю від с. Малоого-Ржавця до с. Гладковщини на лівому березі. Зазначалося, що “продовжуються флористичні та геоботанічні роботи в районі Заповідника, поширюючись на більшу територію”.

У заповіднику Г.Г. Чернооголовко працював біля двох років. Ймовірно, що він не планував надовго тут затриматися, а залишився на прохання Г.Б. Спокойного, щоб налагодити наукову роботу. Уже з 1 квітня 1933 р. його замінив геоботанік Федір Дмитрович Страшко.

Гербарії, зібрані Г.Г. Чернооголовком, зберігалися у заповіднику. Зокрема, відомо про понад 150 видів мохів та лишайників. Все це загинуло під час війни (Кришталь, 1947).

Не пережив війни і сам науковець, який залишився в окупованому Києві. Тут була відновлена діяльність Української академії наук та наукових інститутів: Геології, Зообіології, Ботаніки, Історії, Археології, Мовознавства, Літератури. Не маючи ніяких засобів до існування, науковці змушені були працювати за фахом.

Г. Чернооголовко працював в Інституті сільськогосподарської ботаніки, організованого відомим німецьким геоботаніком Г. Вальтером. “Українським директором” Інституту був Ю. Клеопов, під керівництвом якого працювали ботаніки не лише із Києва, але й з Житомира, Харкова, Вінниці, Асканії-Нова (доц. І. Болсунов, М. Бондаренко, чл.-кор. АН УРСР, проф. Є. Бордзіловський, О. Раде-Фоміна (дружина О. Фоміна), проф. П. Савостін, проф. Н. Десятова-Шостенко та ін.). Вони не лише продовжували наукові дослідження, готуючи видання по флорі України, але й їм вдалося зберегти матеріальні та наукові цінності інституту під час військових дій (Доброчаєва, 1995).

Є різні версії обставин загибелі науковця, але цілком достовірно, що він був розстріляний у перший період окупації Києва, оскільки уже влітку 1943 р. його прізвище відсутнє серед підписів колег з Інституту сільськогосподарської ботаніки у некролозі на смерть Ю. Клеопова (Нове українське слово, 21.07.1943).

Без сумніву, науковий доробок Г.Г. Чернооголовка, його життєвий шлях ще потребує подальших досліджень.

Література

- Дмитренко Н.М. Археологічні дослідження місцевих музеїв Північного Лівобережжя (у 20-х роках ХХ ст.) // 8 наук.-практ. конфер. “Сіверщина в історії України”. - Глухів, 2009. - С. 198-200.
- Доброчаєва Д.М. Нове у науковій спадщині Юрія Дмитровича Клеопова // Укр. ботан. журн. - 1995, Т.52, №2. - С.288-305.
- Кришталь О.П. Канівський біогеографічний заповідник // 36. пр. Канів. біогеограф. заповідника. - Київ: вид-во КДУ, 1947.- Том 1, вип.1. - С. 61.
- Хроніка ВУАН/ За Радянську академію! Орган президії партосередку і МК ВУАН. - 1932. - №21 - 22 (35-36).
- Чорна Л.О. Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20-30 рр. ХХ ст. // Запов. справа в Україні. - 2005. - Т. 11, вип. 1. - С. 64-74.